

Edifizis en il Grischun – in guid a l'architectura contemporana

■ Il cudesch «Edifizis en il Grischun, cumpari il 1996/1999 (cun diversas reediziuns en versiun tudestga), guida ad impurtants objects da l'architectura contemporana. Köbi Gantenbein e Cordula Seger da la revista «Hochparterre» e Leza Dosch, istoricher d'art, preschentan 30 resp. 43 chasas d'abitar, scolas, chasas communalas, edifizis turistics, museums, chapluttas, punts e decleran lur particularitads en text e maletg. En l'introduziun explitgescha Leza Dosch il connex istoric dals edifizis; el mussa co che la relaziun da l'architectura cun il lieu è sa midada.

Regiun e lieu

Ils ultims decennis è s'establida pli e pli ina scena u schizunt ina scola d'architectura grischuna che sa lascha cumparegliar cun quella dal Tessin e da Basilea. L'interess han sveglià las distincziuns e las publicaziuns davart la nova architectura en las Alps. Pelvaira registresch'ins en il Grischun suenter ils onns 1960 e 1970, orientads tradiziunalmain, in dumber creschent d'edifizis che tschertgan ina relaziun differenziada cun il lieu e l'istorgia. Quantitativmain van quels però quasi a perder en la predominanza d'ina architectura turistica nostalgica ch'imitescha, scuffa e mutiescha las furmas da las veglias chasas purilas. Ils bajetgs da lain da Peter Zumthor, erigids tranter il 1985 ed il 1988 a Haldenstein, en il Welschdörfli a Cuira e surtut a S. Benedetg, vegnan considerads sco signals d'in nov regiunalissem. Referenza al lieu tutga dentant meglier, siond che l'idea na sa limitiescha betg a la regiun.

La nova architectura ha numnadain prendi distanza da la concepziun da liar l'architectura a la regiun (sco che quai era il cas en il regiunalissem da pli baud). Il nov chavazzin sa numna lieu e chatta sia culminaziun en il term dal genius loci. L'emprim mument parì forse paradox che la denominaziun geografica pli stretga duaja esser pli universal: il lieu na cuntogna betg pli l'idea dal cas spezial d'ina part specifica dal pajais, mabain la realitad concreta e vivida. Cun la regiun è cumbinada collectividat, cun il lieu er individualitad. Perquai nascha la pretenziun d'entrar en la normalitad ed en la dignitad dal lieu. Questa concepziun sa basa sin las experientschas da las tendenzas tessinaises, las teorias urbanisticas dad Aldo Rossi e l'architectura analoga enturn Fabio Reinhart e Miroslav Sik. Da las vals talianas dal Grischun è la Mesolcina ed il Puschlav influenzadas fitg da l'architectura tessinaisa. En il Grischun dal Nord è Peter Zumthor d'entant il protagonist d'ina concepziun fenomenologica che s'exprima en sias obras ed en ses texts. L'atelier da Zumthor a Haldenstein e la tendenza analoga a la Scola politecnica federala èn puncts da partenza per la lavur da plirs architects pli giuvens.

Cunter la retorica architectonica fa Peter Zumthor valair en ses texts la preschientscha dals objects. Tschertgà è il simpel, l'essenzial, il reduci. La modestad duai evocar emozions en l'aspectatur empè d'anticipar questas cun figurativitad. Zumthor n'ha naginas retegnienschas da discurre da sentiments, da la valavladad dal subjectiv, da l'autentic. Las regurdanzas d'uffanza, las ragischs da l'agen jau, èn per el realitad e betg anecdota. La naivitad da l'uffant stat per mirvegla exploranta. Che la prontad a l'avertura ed al svilup n'è betg be teoria, cumprovan ils edifizis da l'architect. L'idea da reconciliar intelletg e sentiment s'exprima en la relaziun sensuala cun la tipologia, la construcziun ed il material, en la realisaziun artisanala ed en l'inte-

graziun dals arts vischins. Il patratg da la poesia, che dovra la quietezza, e da l'ovra construida sco lieu en l'infinitt renveschan al metafisic. L'architectura d'entant l'expressiun melanolica da la vita che passa e fa a medem temp resistenza vers l'irrelevant.

Construir al lieu

L'architectura da Peter Zumthor cumenza ils onns 1970 en la Val Lumnezia, nua che l'antieru collavuratur da la Tgira da monuments chantunala fascheva l'inventari dals abitadis. Da quests contacts èn resordidas incumbensas da construir a Lumbrein (renovaziun da la tur abitada «chasti») ed a Vella (renovaziun dal «Café de Mont»). L'inventari da l'abitadi da Vrin, publicat il 1976, è stà la basa per ina confruntaziun architectonica conscienta cun il vitg, singulara er en il Grischun. Las stentas han purtà il 1998 a la vischnanca il Premi da Wakker da la Lia svizra per la protecziun da la patria per avair integrà a moda exemplarica novs edifizis d'economia per l'agricultura.

Il motor da quest svilup è Gion A. Caminada ch'abitescha a Vrin-Cons. El emprova da sviluppar vinavant il maletg dal vitg e da la cuntrada cultivada uschè natiralmain sco ch'ins fascheva quai pli baud a Vrin – senza imitar e bagatellar, ma er cun distanza da l'idea da cuntrastar dals onns 1970 e 1980. La basa da scadinna construcziun è l'economia e la politica sociala. En l'ambient survevaivel dal vitg entadim la val agetscha l'architect er sco politicher communal e lavurer social. El s'interessescha per las pussaivladads da lavurar ed il sa sentir da la cuminanza.

Per impedir in sparpagliament vegnan las stallas da Vrin concentradas vinavant tant sco pussaivel entaifer ed a l'ur dal vitg. «Mantegnair il pur en il vitg è la devisa. Cun amplifitgar pon clavads existents mantegnair lur funcziun. Duas grondas stallas novas èn vegnidas construidas en in'atgna zona per stallas sut la baselgia. Qua sa chatta dapi curt temp la mazlaria regiunala. Relativamain baud han ins introduci a Vrin la producziun biologica cun batgaria da chasa e vendita directa e qua tras spargnà il char commerzi intermediar. L'elavuraziun al lieu porta novas pussaivladads da gudogn en il vitg. Il sortiment cumpiglia sper la charn er ils products da la chascharia da l'alp da chauras «Parvansauls».

En l'applicaziun da lain resta Caminada en la tradiziun ch'el sviluppescha vinavant cun integrar betun ed enten ordinar e construir ils edifizis. Dapi intgins onns lavura Caminada vi d'in sistem da construcziun per stallas e clavads, scuvert cun observar construcziuns da laina radunda entulada. In rom da travs da laina furma la construcziun da basa che vegn tavlegiada dadens cun plattas pressadas, dadur cun aissas crivas. La cumposiziun dals chantuns cun ils roms cruschads che vargan or la tavlegiada regorda a la construcziun da travs tradiziunala ed evoschescha in maletg da cuntinuitad: Vrin sa sviluppescha.

Vairs edifizis comunabels èn la chasa communal, la halla polivalenta ed il mortuari. En la chasa communal evoschescha il tema «vegl-nov» in dialog en pitschnas parts sut in tetg uniftgant, entant che la gronda cubatura da la halla polivalenta cun schlondas (architect Gion A. Caminada, inschigner Jürg Conzett) sa collia a moda evidentia cun la chasa da scola en mir, construida a l'entschatta dals onns 1960. Bler temp ha Gion A. Caminada deditg al mortuari. Adina puspè ha el mess en discussiun sia necessitad en vischnanca. La cultura da prender cumià dals morts en las atgnas stivas, pratigada enfin qua, na duai betg vegnir sacrificada a la funcziunalitad d'in mortuari urban. Cun gronda premura han ins elegi in sulom che sa chat-

Cuverta dal cudesch.

ta a l'ur da la baselgia, ma entaifer il vitg. Il cumià ha lieu da la vart dals vivs.

Concurrenza

In dals motifs per l'existenza da l'enconuschenta scena d'architectura grischuna è la concurrenza d'architectura. Sco ch'è sa resulta d'in discours cun Erich Bandi, ch'è stà en uffizi tranter il 1975 ed il 2002 sco architect chantunala dal Grischun, furma quel ina procedura objectiva per ademplir l'incumbensa culturala d'eriger edifizis duraivels en construcziun ed architectura. En la pratica succeda la prequalificaziun il pli savens sin fundament da concepts ch'èn d'inoltrai en furma da skizzas anonimas. Per la giuria vegnan surtut recumandads architects d'ordaifer ch'han gia sez participà cun success a concurrenzas. A giuvens architects porschan concurrenzas ina schanza da sa profilari independentamain da squadras.

In'ulteriura raschun per il prosperar da l'architectura en il Grischun suppona Bandi en la conjuntura economica stagnanta da l'entschatta dals onns 1980. El regorda al proverbio che las meglras ideas naschan en la miseria. Els edifizis da quels onns n'èn betg expressiun da bainstanza u d'interess materialistic, mabain da stenta per simpladad e funcziunalitad. En quest senn èn vegnids creads singuls edifizis da valur cumparabels en lur funcziun sociala sco edifizis publics cun las veglias baselgias. Favuraivel per il cumenzament da giuvens architects en il Grischun era tenor Erich Bandi dentant er il volumen da bajegiar modest en cumparaziun cun las grondas aglomeraziuns urbanas. Las chasas da scola grischunas, savens bler pli pitschnas, dumognan ins architectonicamain pli tgunsch che gronds complexes.

La politica da concurrenza da l'Uffizi chantunala da construcziun auta ha offri ad architects sco Peter Zumthor ina situaziun da partenza decisiva. Consequentamain sa chattan blers edifizis publics, surtut chasas da scola, tranter l'architectura contemporana pretensiusa. In ulteriur instrument per tematisar la qualitad architectonica è la «Distincziun da buna architectura» purtada da las associaziuns profesionalas grischunas ed organisada fin oz duas giadas, il 1987 ed il 1994.

Che tscherts architects dal Grischun reageschan sensibilmain sin il lieu e sin concepziuns dal complessiv na fa betg surstar. La topografia da la cuntrada muntagnarda che renda vesaveil l'edifizis lunsch enturn stimulescha da bajegiar. En vitgs e vals quasi intactas, ch'existan anc adina malgrà tut, vali la paina da sa stentar per l'architectura. Champs da lavur pli vasts restan mantegnids, siond la spezialisaziun main progredida ch'èn ils

centers economics. La contemplaziun po mintgatant far frunt a la hectica.

Quai ch'ins considerescha sco architectura contemporana formalmain pretensiusa è surtut da chattar ordaifer ils lieus turistics. Che Tavau e Val S. Pieder èn en quest regard excepziuns para però da sa midar. Il motiv per la situaziun fin uss en general problematica è forse il fatg ch'il turissem è sutpost a clischés. Il privel da simplifitgar l'istorgia e da surpigliar superfizialmain models è sumegliantamain grond sco tar la vart naiva dal stil indigen. Nua che las furmas da la chasa engiadinaisa vegnan utilisadas per tut las funcziuns pussaivlas vegn la confruntaziun individuala a la curta.

L'idea d'in princip territorial en il mund da las furmas n'è betg be restrenscha, ella cuntrafa er a la realitad istorica dals davos millennis. Gist las chasas engiadinaises eran influenzadas fermamain d'ordaifer; baselgias, chasas signurilas e hotels s'orientavan a las prestaziuns dals centers europeics. Indigen ed ester stevan en in gieu avert e plain tensiun in cun l'auter. Questa relaziun dialectica po anc oz esser mussavia per in'architectura obligada tant al lieu sco al mund.

Punts

Il pajais muntagnard dal Grischun è er in pajais da punts, galarias, tunnels ed implants electrici. Tranter pioniers da l'inschigneria en il 19avel tschientaner ed a l'entschatta dal 20avel tschientaner sa chattan Richard La Nicca, il constructur d'armadiras Richard Coray, Robert Maillart sco er ils constructurs dals edifizis da la Viafier retica. La lingia da viafier dal Bernina, averta il 1910, è sa sviluppada successivamain ad in ensemble d'artifizis ed edifizis en stil pittoresc-romantic cun ils puncts culminants enconuschents: il viaduct circular da Brusio, ils bajetgs da Nicolaus Hartmann sin l'ospizi dal Bernina e sin l'Alp Grüm sco er las centralas da las Ovras electricas da Brusio a Palù e Cavaglia construidas dal medem architect.

Sco il pli impurtant construider da punts svizzer da la segunda mesadad dal 20avel tschientaner vala Christian Menn ch'ha fundà il 1957 in biro d'inschigner a Cuira e ch'è stà dal 1971 fin il 1992 professor ordinari per statica e construcziun a la Scola politecnica federala a Turig. Christian Menn ha construi numerusas punts da betun armà en il Grischun. Interessant per l'aspect da referenza al lieu è s'idea da surpigliar il caracter da la cuntrada en la construcziun purtanta. Cun las rudellas laterals e l'artg rinforzà da sias emprimas punts ad artg en Avras sa referescha el a las obras da Maillart.

Caracterisanta per la cuntrada è la punt da Tumein (1962–63) che traversa il Rain reunì cun in artg da 100 m. Las largezzas dal support da 12 a 15 m armoniseschan la construcziun purtanta ed effectueschan il gest elegant dal sigl sur il flum. In'innovaziun era da lez temp la precumpressiun dal purtader dal vial. Las davosas punts ad artg èn stads il Ponte Nanin (1966–67) ed il Ponte Cascella (1967–68) a la rampa sid dal San Bernardino. Il fatg ch'ins ha pudì utilisar duas giadas la medema punt persa ha pussibilità ina segunda da questas construcziuns, be darar pli competitivas en vista a las pajas creschentas. Il futur apparteneva uss a las punts da travs en technica da precumpressiun che lubivan grondas largezzas e cun quai dapli libertad en dimensiunar la trassaziun. Quai ha tenor Heinrich Figi da l'Uffizi da construcziun bassa dal Grischun effectuà ch'ins ha savens regurdà memia pauc la relaziun cun il conturn. Concepida e furmada conscientamain sa preschenta percenter la punt Sunniberg dal sviament da Claustra che regorda en ses tip da punt cun sugas traversas a las largezzas giganticas dals monuments americans. Betg pli a moda

abstracta mabain expresiva sa mussan ils pilons inclinads anorvers e las sugas en configuraziun d'arpa.

Tranter ils inschigners da construcziun da la proxima generaziun è Jürg Conzett d'entant enconuscent ad in public professional internaziunal. El è il praticer professional, ma er autur da lavurs istoricas davart construcziuns d'inschigneria. Il 1994 ha il surpassadi Landquartlöser retschet la Distincziun da buna architectura dal chantun Grischun (biro Branger e Conzett). Spectacular era il purtader da trais sugas da la passarella Traversina en la Viamala ch'è vegnida destruida il 1999 e ch'è vegnida remplazzada il 2005 cun ina spezia da stgala pendenta.

In facit en tschintg puncts

La varietad, bellezza e qualitad da la nova schientscha da construir – la quala ha fatg dal Grischun plaun a plaun ina da las pli impurtantas regiuns d'architectura contemporana en Svizra –, è d'attribuir tenor Köbi Gantenbein a tschintg factors:

1. La cuntrada dramatica, l'istorgia e la diversitad dal territori. Construir en il Grischun ha insatge arcaic e metafisic: «Jau sun il lieu», di l'edifiz. Malgrà tut las plajas, las larmas e las attagas quotidianas chaschunadas tras construcziuns nunponderadas, datti en il Chantun maletgs dal vitg intacts, cumpletts ed amplifitgads cun quietà. Els lieus davos quests maletgs n'èn nagins museums, mabain spazis da viver extendids precautamain.
2. Il Grischun ama l'istorgia e surtut l'istorgia dal spazi. Quest'amur emprova da s'exprimer. Ma atenziun: cun tut il respect per ils referiments locals, la vischnanca po era periclar la perspiscitad. In na tanscha betg da sa basar sin la tradiziun e mantegnair il maletg dal lieu. Buns architects s'orienteschan tenor criteris internaziunals. Els èn part d'in svilup tecnic ed estetic mundial.
3. La pitschna industria da construcziun lavura cun gronda capacitat e precisun. Mintga architect enconuscha in impresari, in scrinari, in tschentaplatas, in tschentapignas, in stuccatur, per il qual el metess il maun en il feu. La lavur ha in pretsch commensurà e la qualitad è auta. Da la capacitat dal constructur dependa la qualitad da la construcziun.
4. L'architectura pli giuvna en il Grischun è in tema da la debatta culturala era en il Chantun. Per quella procuran unius sco la Lia grischuna per la protecziun da la patria, las medias stampadas u la Televisiun Rumantscha. Il Museum d'art a Cuira e la Chasa melna a Flem deditgeschan exposiziuns remartgabladas a l'architectura.
5. Il Chantun e las vischnancas giogan ina rolla exemplarica sco buns patruns da construcziun. La Tgira da monuments dal Grischun s'engascha per il mantegniment e la protecziun da l'iertra existenta. E per las construcziuns novas è decisiva la concurrenza d'architectura. Quella è vegnida promovida cun perspiscitad ed ha uschia permess a la gronda part dals architects grischuns da renum d'avrir in agen biro. Da Bearth & Deplazes, Jüngling & Hagmann fin a Richard Brosi, Robert Obrist e Peter Zumthor han tut ils ateliers da num en il Chantun gudagnà concurrenzas impurtantas.

La preschentsaziun:

Div. auturAs. Edifizis en il Grischun. In guid a l'architectura contemporana. Glatbrugg 1999. (Reediziun amplifitgada da l'ediziun «30 edifizis en il Grischun» dal 1996).

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=902
www.chatta.ch